

การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์

An Analytical Study of Bhaddhanuparivut Scripture

ธานี สุวรรณประทีป Thanee Suwanprateep^๑

พระราชรัตนมุนี (บุญเทียม ญาณินโท)

PhraRachrattanamuni (Boontheim Yanindo)^๒

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาเนื้อหาโครงสร้างคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ โดยวิธี documentary research ศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ มี ๑๑ ผูก ผูกละ ๒๔ ลาน เป็นคัมภีร์ซึ่งแสดงประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่สมัยเป็นสุเมธดาบส ได้รับพุทธพยากรณ์ โครงสร้างของคัมภีร์ไม่ปรากฏทั้งคันทรรมภกถา และนิคมภกถา มีเพียงเนื้อความ จึงไม่สามารถระบุผู้รจนาสมาชิกที่รจนานี้ได้ มีเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๑๙ ปริจเฉท คือ ๑) ตูลิตดาวตารปริวัตต์ ๒) คัพภานิกขมนปริวัตต์ ๓) ลักษณะปริคคาถนปริวัตต์ ๔) ราชาภิเสกปริวัตต์ ๕) มหาอภินิคมขมนปริวัตต์ ๖) ทุกกรกิริยาปริวัตต์ ๗) มารวิชัยปริวัตต์ ๘) อภิสัมโพธิปริวัตต์ ๙) พรหมขณฺเษนปริวัตต์ ๑๐) ธัมมจักกัปปวัตตนปริวัตต์ ๑๑) ติงสภทวักคิยปริวัตต์ ๑๒) ขฎฺฐิสหัสสปีพพชาปริวัตต์ ๑๓) พิมพิสารสมาคมปริวัตต์ ๑๔) สาริปุตตโมคคัลลานปีพพชาปริวัตต์ ๑๕) กาฬทายินีมนตนปริวัตต์ ๑๖) อนรุทธปีพพชาปริวัตต์ ๑๗) ปัญจสทสาทยปริวัตต์ ๑๘) นันทปีพพชาปริวัตต์ ๑๙) ทักขิณาวีภังคปริวัตต์ การวิเคราะห์คุณค่าของคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ ผู้วิจัยขอนำเสนอไว้ ๖ ด้านคือ ๑) ด้านเนื้อหา ๒) ด้านภาษา ๓) ด้านประวัติศาสตร์ ๔) ด้านประเพณีปัญญา ๕) ด้านปรมัตถธรรม ๖) ด้านสังขธรรม

คำสำคัญ : คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์, การปริวรรต, การแปล, การวิเคราะห์

---

^๑ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Bachelor of Arts in Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Nakhon Pathom Campus, Thailand

^๒ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Bachelor of Arts in Buddhism Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Nakhon Pathom Campus, Thailand

Abstract

This research has the following objectives; (1) to transliterate from Khmer script into Pali-Thai and again translate it into Thai, (2) to study the Buddhaparivatta scripture in respect of history of composer, its date, purpose, style, structure and composing characters, (3) to analyze the scriptures in the context of content, language, poetry and social values. This is a document-based research by taking the Khmer-Pali Buddhaparivatta scripture from National Library, transliterating into Pali-Thai and finally translating into Thai.

The findings are that the original manuscript of Buddhaparivatta preserved by National Library (Thailand) originally has 11 ties, each tie contains 24 palm leaves. The title comes from the concept of contents of scripture which presents the story of Buddha starting from the time of Sumedha sage who had been predicted by previous Buddha. The structure of scripture does not appear in both of Gantharambhakatha or preamble and Nigamakatha or ending. Only its contents can be found but the author's name and date were not identified. It assumes that the age of composing was in same period as Jinamahanidana and Pathomsambodhi scripture written in Ayudhaya period. This script was yet categorized as Vimissaka type consisting of miscellaneous verse and mixed verses having references from Tipitaka, its commentaries which aim at praising Buddha's great values. The content structure is divided into 19 parts. For analysis of the value of Buddhaparivatta scripture, researcher had presented 6 aspects; 1) content, 2) linguistics, 3) history, 4) wisdom, 5) absolute truth and 6) reality.

Keywords: Buddhaparivut Scripture, Transliterate, Translation, Analysis

๑. บทนำ

หลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันตชีนาสพเจ้าจำนวน ๕๐๐ พระองค์ โดยมีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น พิจารณาเห็นเสี้ยนหนามเกิดขึ้นในพระพุทธศาสนา จึงนำเสนอที่ประชุมสงฆ์เป็นญัตติ เพื่อสังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัยให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อการถ่ายทอดการทรงจำ ถ่ายต่อการตรวจสอบ โดยเรียกชื่อการกระทำครั้งนั้นว่า ปัญจสติกขันธกะ^๓ แล้วมอบหมายให้พระเถระทั้งหลาย รับภาระทรงจำ รักษา อบรมสั่งสอนกันสืบมา พระพุทธวจนะดังกล่าวนี้ เรียกอีกประการหนึ่งว่า “เถรวาท”

พุทธวจนะที่พระเถรานุเถระทั้งหลายนำสืบกันมานั้น ที่เป็นคำสอนหลักเรียกว่า ปาวจนะ พระไตรปิฎก หรือเบญจนิคายเป็นต้น ที่เป็นคำสอนรองเรียกว่า ปกิณณกะเทศนา^๔ คำสอนทั้งสองคงอยู่ด้วยมคธภาษา แพร่หลายไปในแคว้นต่างๆ ที่พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงส่งสมณทูตเดินทางไปประดิษฐานที่พื้นฟูหลักคำสอนที่ถูกต้อง

ครั้นกาลเวลาผ่านไป พระอรรถกถาจารย์เป็นต้นรวบรวมปกิณณกะเทศนา^๕ โดยยกขึ้นเป็นอรรถาธิบายคำสอนหลักคือพระไตรปิฎก ที่มีความหมายซ่อนเร้นยากต่อการทำความเข้าใจ ทั้งโดยอรรถ และโดยพยัญชนะ เรียกขานกันว่า “อรรถกถา” ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานว่า พระมหามหัทธเถระ นำไปสู่ลังกาทวีป ต่อมาคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น ถูกแปลเป็นสีหฬภาษา และประดิษฐานมั่นคงตลอดมา จวบจนท่านพระพุทธธัตตเถระ พระพุทธโฆสเถระเป็นต้น เดินทางไปศรีลังกาแล้วแปลอรรถกถาเหล่านั้น กลับเป็นภาษามคธ และดำรงอยู่ตลอดมาจนถึงวันนี้

กล่าวเฉพาะประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และประวัติของพระสาวก ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก และกระจายอยู่ในอรรถกถาพระวินัยบ้าง อรรถกถาพระสูตรบ้าง อรรถกถาพระอภิธรรมบ้าง แม้นหากจะศึกษาให้ได้ตลอด ต้องใช้เวลามาก ยากที่มันทบุคคลจะเรียนให้เชี่ยวชาญแตกฉาน ดังนั้น พระโบราณจารย์ยุคสมัยต่างๆ หวังอนุเคราะห์กุลบุตรผู้มากด้วยศรัทธาปัญญาเป็นอาทิ ให้ได้ศึกษาประวัติขององค์พระศาสดา จึงทำการรวบรวมปาฐะจากพระสูตรต้นตปิฎก และอรรถกถาเป็นต้น มาเรียบเรียงเป็นคัมภีร์พุทธประวัติฉบับต่างๆ โดยมาก เริ่มต้นเรื่อง ตั้งแต่เป็นพระมหาบุรุษ ผู้พร้อมด้วยอัฐสุสมิธานธรรม ทำอภิการอันยิ่งใหญ่ ได้รับพุทธพยากรณ์ จากนั้นพิจารณาพุทธการกธรรม เพื่อใช้เป็นข้อปฏิบัติในการสร้างบารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี ปัญจมหาบริจาค จนถึง

^๓ วิ.ป. (บาลี) ๗/๔๓๗/๒๗๔.

^๔ สารตถ (บาลี) ๑/-/๒๖.

^๕ สารตถ (บาลี) ๑/-/๒๖.

ปัจฉิมภพเสด็จจุบัตินในศากยะตระกูล ทรงได้รับการเฉลิมพระนามว่า “สิทธิธตตะ” เสวยโลกิยสุขสมบัติประหนึ่งองค์อินทร์ ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ ออกมหาภิเนกษกรรมณ์ตรัสรู้ร้อยสี่จ ตรัสพระธรรมเทศนาโปรดเวไนยชนในที่นั้นๆ ให้ได้ตีมอมตรสพระธรรมที่เรียกขานว่า “สุวากุชาตธรรม” เป็นอาทิ ปัจจุบันต์ เวทิตัพโพ วิญญูหิ เป็นปริโยสาน

คัมภีร์ที่พระคันถรจนาคารยประมวลประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขึ้นเป็นคันถะ กล่าวเฉพาะคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท พระคันถการกาจารย์ได้รวบรวมรจนาขึ้นไว้โดยประเภทปัชชะบ้าง ประเภทคัชชะบ้าง และประเภทวิมัสสะบ้าง ด้วยการตั้งชื่อคัมภีร์ต่างๆ กันไปตามวัตถุประสงค์ เช่น คัมภีร์ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา คัมภีร์ชินจริต คัมภีร์ชินมทานิทาน คัมภีร์โสตัดถกิมทานิทาน คัมภีร์สัมปณทมนทานิทาน คัมภีร์สัมภารวิปาก คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา และคัมภีร์พุทธานุประวัติ เป็นต้น เหล่านี้เรียกโดยนามบัญญัติสั้นๆ ว่า “คัมภีร์พุทธประวัติ”

คัมภีร์พุทธประวัติก็เช่นกัน พระคันถรจนาคารยรวบรวมข้อมูลทั้งที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถานำมาคัดสรรเลือกเอาตอนที่ต้องการแล้วเรียบเรียงต่อกันแต่ต้นจนจบ คือตั้งแต่มูลปณิธาน จนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพาน แจกพระบรมสารีริกธาตุ

ในประเทศไทย คัมภีร์พุทธประวัติ มีปรากฏอยู่หลายคัมภีร์เช่น ๑) คัมภีร์สมันตภัททิกา ๒) คัมภีร์ชินาลังการ ๓) ชินาลังการฎีกา ๔) คัมภีร์ชินจริต ๕) คัมภีร์ชินมทานิทาน ๖) คัมภีร์โสตัดถกิมทานิทาน ๗) คัมภีร์สัมปณทมนทานิทาน ๘) คัมภีร์สัมภารวิปาก ๙) คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ๑๐) คัมภีร์พุทธานุประวัติ คัมภีร์เหล่านี้ หลายคัมภีร์ มีท่านผู้รู้ปริวรรต ตรวจชำระ จัดแปล และจัดพิมพ์เผยแพร่ เนื่องในโอกาสต่างๆ กัน บางคัมภีร์มีผู้สนใจ นำไปศึกษาวิเคราะห์ทั้งคัมภีร์ บางคัมภีร์ก็นำไปศึกษาวิเคราะห์เป็นตอนๆ

คัมภีร์พุทธานุประวัตินี้ ท่านผู้รจนา ไม่แสดงปณามคาถา ปฏิญญา แต่แสดงอภิธุติคาถา สรรเสริญพระพุทธเจ้า พร้อมคำขยายความ แล้วเริ่มเรื่องโดยยกเอาตอนเสวยกุศลวิปาก ช่วงสุดท้ายในดุสิตเทวโลกของพระมหาบุรุษ เป็นจุดเริ่มต้นของคัมภีร์ โดยจัดแบ่งการเรียบเรียงออกเป็น ๑๙ ตอน คือ ๑) ตูสิตาวตารปริวรรต ๒) คัพภานิกขมนปริวรรต ๓) ลักษณะปริคคหนปริวรรต ๔) ราชาภิเสกปริวรรต ๕) มหาอภินิขมนปริวรรต ๖) ทุกกร-กิริยาปริวรรต ๗) มารวิชัยปริวรรต ๘) อภิสัมโพธิปริวรรต ๙) พรหมขเมสนปริวรรต ๑๐) ธัมม-จักกัปปวัตตนปริวรรต ๑๑) ดิงสภัททวัคคิยปีพพาปริวรรต ๑๒) ชฎิลสหัสสปีพพาปริวรรต ๑๓) พิมพ์สารสมาคมปริวรรต ๑๔) สาริปุตตโมคคัลลานปีพพาปริวรรต ๑๕) กาฬุทายีนันตน-ปริวรรต ๑๖) อนรุทธปีพพาปริวรรต ๑๗) ปัญจสทสาทยปริวรรต ๑๘) นันทปีพพาปริวรรต ๑๙) ทักขินาวิมังคปริวรรต ท่านผู้รจนาดังชื่อตอนโดยวางไว้ ในเมื่อเรียบเรียงจบแต่ละตอน เช่น “ตูลิตาวตารปริวัตโต นิฎฐิตโต ปจโม (จบตูลิตาวตารปริวัตต ที่ ๑)” และ “คัพภานิกขมนปริวัตโต นิฎฐิตโต ทุตโต (จบคัพภานิกขมนปริวัตต ที่ ๑)”

ปริวรรตที่สอง)” เป็นต้น และเมื่อเรียบเรียงจบทั้งหมดแล้วท่านยังรวบรวมหัวข้อมาแสดงไว้ในตอนจบ

ท่านผู้รจนาเมื่อจะตั้งชื่อคัมภีร์ที่ตนเรียบเรียงขึ้นว่า “พุทธานุปริวัตต” คงได้แนวคิดมาจากเนื้อเรื่องในคัมภีร์นั่นเอง เพราะในคัมภีร์นี้ แสดงประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่สุเมธดาบสได้รับพุทธพยากรณ์ บำเพ็ญพุทธการกธรรม ตลอด ๔ อสงไขย แสนกัป ที่สุดบังเกิดในตูลิตเทวภูมิเสวยกุศลวิบากจนใกล้วาระสุดท้ายของอายุ จากนั้นเสด็จอุบัติในมาตุคัพโภทร ทรงประสูติ ได้รับอภิเษก ได้เห็นเทวทูต ราชโอรสเกิด ได้ความสังเวชพระทัย ออกมหาภิเนษกรมณ์ ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ตรัสธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเทศนา ตรัสอนัตตลักขณสูตร ตรัสอาทิตตปริยายสูตร โปรดพระเจ้าพิมพิสารมาคราธาธิราช เสด็จโปรดพุทธบิดา ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ แสดงพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา เปิดโลก ประวัติของพระสาวกบางองค์ ตรัสพยากรณ์พระเมตไตรยพุทธเจ้าผู้จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปนี้ โดยตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “พุทธานุปริวัตต” คำนี้ท่านวางไว้ในตอนจบคัมภีร์นั่นเอง ตั้งคำว่า พุทธานุปริวัตโต สุนิภูติโต (คัมภีร์พุทธานุปริวัตตจบบริบูรณ์)

อนึ่ง ท่านผู้รจนาคัมภีร์ มีความประสงค์จะให้คัมภีร์นี้ ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่พุทธบริษัท ผู้ศึกษาทรงจำ นำสืบต่อ ทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ ดังนั้นแนวคิดในการตั้งชื่อเรื่องของท่านผู้รจนา สามารถสร้างประโยชน์ได้สำเร็จสมความตั้งใจ สามารถกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้ ๑) ปลุกศรัทธาปสาทะ ๒) สร้างความหวังให้สาธุชน ๓) สะดวกในการใช้เป็นอาคารสถาน ๔) ป้องกันมุสาวาท ๕) สามารถเข้าใจและจดจำได้ง่าย

คัมภีร์พุทธพุทธประวัติดังกล่าวมา มีเนื้อหาบางตอนเหมือนกันบ้าง ต่างกันบ้าง ในรายละเอียด แต่ทั้งหมดมุ่งแสดงพุทธคุณให้ประจักษ์ เพื่อส่งเสริมให้สาธุชนที่ยังไม่ศรัทธาในพระพุทธคุณ ให้เกิดศรัทธาปสาทะในพระพุทธคุณ ให้พุทธบริษัทที่เลื่อมใสในพระพุทธคุณอยู่แล้ว ให้เกิดศรัทธาปสาทะในพระพุทธคุณหนักแน่นยิ่งขึ้น และแก่พุทธบริษัทผู้น้อมกายน้อมจิตเข้าศึกษาทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

ในสมัยก่อน การจะศึกษาวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างรอบด้าน ต้องใช้ความอดสาหะอย่างมากมาย เนื่องด้วยเหตุปัจจัยหลายอย่างไม่อำนวย เช่นจำนวนคัมภีร์มีใช้อย่างจำกัด จำนวนผู้รู้แท้จริง ยังมีอย่างจำกัด ดังนั้น เมื่อครูอาจารย์เห็นความยากลำบากของนิสิตนักศึกษา จึงเกิดความกรุณาใคร่อนุเคราะห์ ด้วยการบันทึกความรู้ของตนไว้เป็นเล่มสมุดเล็กบ้างใหญ่บ้าง แบ่งอธิบายขยายความออกเป็นหมวดหมู่ เช่น หมวดประวัติศาสตร์ หมวดโลกศาสตร์ เป็นต้น

คัมภีร์พุทธานุปริวัตตนี้ จัดอยู่ในหมวดประวัติศาสตร์ รวบรวมเรื่องราวพุทธประวัติ และพระสาวกบางรูป ตลอดจนพระเมตไตรยพุทธเจ้าในอนาคต โดยหยิบเอาเนื้อ

เรื่องบางตอนในพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์คั่นถระ มาเรียงร้อยตามลำดับ ก่อนหลัง ให้ความสำคัญในรายละเอียดต่างๆ ด้วยการยกขึ้นตั้งเป็นหัวข้อ แล้วเรียบเรียงเป็นคัมภีร์ขยายเนื้อความ

คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์นี้ ต้นฉบับเดิมเป็นบาลีอักษรขอม ที่คัดลอกถ่ายทอดกันมาโดยลำดับ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ทางมูลนิธิภูมิพลโลกิขุ มองเห็นอดีตหิตและปรหิตประโยชน์ จึงจัดให้มีการปริวรรตจากบาลีอักษรขอม มาเป็นบาลีอักษรไทย โดยให้นักวิชาการตรวจสอบ อักษร วรรณคดี ทอนให้ตรงกับต้นฉบับเดิมเท่านั้น ไม่มีการตรวจชำระ วรรณคดี บท วากยะ ให้ถูกต้องตามหลักเกณฑ์ของคัมภีร์บาลีไวยากรณ์

คัมภีร์นี้ มีความน่าสนใจ เพราะเป็นคัมภีร์แสดงพุทธประวัติ และอนุพุทธประวัติบางองค์ โดยมากท่านผู้รจนาวางโถมนวจิปณาม ไว้เบื้องต้นเหมือนเป็นมาติกาประจำบท แล้วขยายความบทมาติกาขึ้นเป็นการเฉพาะ จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาอันเป็นแกนหลักของคัมภีร์ อันหมายถึงการกล่าวสดุดีพระพุทธเจ้า จากพุทธศาสนิกชนผู้หนึ่ง ซึ่งสมบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ๕ ใคร่รวบรวมเรียบเรียงความเป็นไปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสาวกบางองค์ไว้เป็นหมวดหมู่ ตลอดกาลจรัส ตั้งคัมภีร์คั่นถระเล่มอื่นๆ ที่พระคณฤจณาจารย์เรียบเรียงรจนเอาไว้

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อปริวรรตคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์จากต้นฉบับอักษรขอมเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย

๒. เพื่อศึกษาคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์อย่างละเอียด ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้างเนื้อหา ลักษณะเนื้อหาและการประพันธ์

๓. เพื่อวิเคราะห์ความสอดคล้องเนื้อหา ในคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ กับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์คั่นถระประเภทพุทธประวัติเล่มอื่นๆ มีคัมภีร์ชินมหา นิทาน สัมปิณฑมหานิทาน คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา เป็นต้น

๓. วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์” ผู้ศึกษาได้ทำการศึกษาประมวลองค์ความรู้เนื้อหาคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

๑. ศึกษาคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ที่เป็นภาษาบาลีอักษรขอมฉบับหอสมุดแห่งชาติ

๒. ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์พุทธานุประวัติในด้านประวัติผู้เรียบเรียง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะการประพันธ์ สำนวนภาษา และการจารลงใบลาน

๓. ศึกษาคัมภีร์พุทธานุประวัติที่จารจารึกด้วยบาลีอักษรขอมปริวรรตให้เป็น บาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย

๔. วิเคราะห์ความสอดคล้องสัมพันธ์กันของพระสูตรที่ท่านเรียบเรียงในคัมภีร์ พุทธานุประวัติ จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และสอบทานโดยสหวิธาน อลังการ วิธาน ฉันทวิธานเป็นต้น และวิเคราะห์คุณค่าคัมภีร์พุทธานุประวัติทั้ง ๑๙ ปริเฉท

๕. สรุปและนำเสนอ

๔. ผลการวิจัย

จากการดำเนินการวิจัยภายใต้กรอบวัตถุประสงค์และวิธีดำเนินการวิจัยมาทั้งหมด ผู้วิจัยได้ พบผลการวิจัยดังนี้

๑. เพื่อปริวรรตคัมภีร์พุทธานุประวัติจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรขอมเป็น ภาษาบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย ผู้วิจัยได้ทำการปริวรรตคัมภีร์พุทธานุประวัติ จากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรขอมเป็นภาษาบาลีอักษรไทย โดยแบ่งออกเป็น ๑๙ ปริเฉท คือ ๑) ตุสสิตาวตารปริวรรต ๒) คัมภีร์ภาณิกขมน-ปริวรรต ๓) ลักษณะปริศนาคถาปริวรรต ๔) ราชาภิเสกปริวรรต ๕) มหาอภินิคมขมนปริวรรต ๖) ทุกกร-กิริยาปริวรรต ๗) มารวิชัย ปริวรรต ๘) อภิสัมโพธิปริวรรต ๙) พรหมชฌเมสนปริวรรต ๑๐) ธัมม-จักกัปปวัตตนปริวรรต ๑๑) ติงสภัททวิคคิยปัพพชาปริวรรต ๑๒) ชฎิลสหัสส-ปัพพชาปริวรรต ๑๓) พิมพิสาร สมาคมปริวรรต ๑๔) สารีปุตโตโมคคัลลานปัพพชาปริวรรต ๑๕) กาฬุ-ทายินีมันตปริวรรต ๑๖) อนุรุธปัพพชาปริวรรต ๑๗) ปัญจสตสากยปริวรรต ๑๘) นันทปัพพชาปริวรรต ๑๙) ทักขินาวิมังคปริวรรต

๒. เพื่อศึกษาคัมภีร์พุทธานุประวัติ ในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา และลักษณะการประพันธ์ ท่านผู้รจนาเมื่อจะตั้งชื่อคัมภีร์ที่ตนเรียบเรียงขึ้นว่า “พุทธานุประวัติ” คงได้แนวคิดมาจากเนื้อเรื่องในคัมภีร์นั่นเอง เพราะในคัมภีร์นี้ แสดง ประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่สุเมธดาบสได้รับพุทธพยากรณ์ บำเพ็ญพุทธ การกรรม ตลอด ๔ อสงไขย แสนกัป ที่สุดบังเกิดในตูลิตเทวภูมิเสวยกุตลวิบากจนใกล้ วาระสุดท้ายของอายุ จากนั้นเสด็จอุบัติในมาตุคัพโภทร ทรงประสูติ ได้รับอภิเชก ได้เห็น เทวทูต ราชโอรสเกิด ได้ความสังเวชพระทัย ออกมหาภิเนษกรรม ตรัสรู้อนุตรสัมมา สัมโพธิญาณ ตรัสธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเทศนา ตรัสอนัตตลักขณสูตร ตรัสอาทิตตปริยาย สูตร โปรดพระเจ้าพิมพิสารมาคชาธิราช เสด็จโปรดพุทธบิดา ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ แสดงพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา ประวัติของพระสาวกบางองค์ ตรัสพยากรณ์พระเมต ไตยพุทธเจ้าผู้จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในภัททกัปนี้ โดยตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “พุทธานุ

ปริวัตต” คำนี้ท่านวางไว้ในตอนจบคัมภีร์นั่นเอง คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์นี้ เป็นคัมภีร์ที่ไม่มีทั้ง คันถารัมภกถา และนิคมกถา มีเพียงเนื้อความระหว่างเท่านั้น ซึ่งไม่สามารถระบุชื่อท่านผู้ รจนา และสมัยที่รจนาได้โดยแน่นอน แต่เมื่อนำหัวข้อและเนื้อความในคัมภีร์นี้ เข้า เปรียบเทียบกับคัมภีร์ชินมทานิทาน และคัมภีร์ปฐมสมโพธิ แม้จะไม่อาจระบุนามท่านผู้ รจนาได้ แต่พอจะอนุมานสมัยที่แต่งคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์นี้ได้ว่า น่าจะมีอายุรุ่นราวคราว เดียวกับคัมภีร์ชินมทานิทานและคัมภีร์ปฐมสมโพธิ นั่นเอง คือรจนาสมัยสมัยอยุธยา แม้ ท่านผู้รจนาแม้ไม่ต้องการเปิดเผยนามของตน แม้จะเป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นมาในยุคหลังๆ แต่ ท่านยังคงเป็นพระเถระผู้มีความเคารพในมติของพระบาลีและมติของพระอรธกถาจารย์ อย่างมั่นคง จะเห็นได้จากงานประพันธ์ของท่าน จะมีพระบาลีและอรธกถาเรียงลำดับ สลับกันไปตลอดคัมภีร์ คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์นี้ จัดอยู่ในประเภทวิมสิสกะ ซึ่งมีทั้งบท ประพันธ์ที่เป็นจถุณณยะ และคาถาผสมกันไป โดยท่านผู้ประพันธ์ รจนาเนื้อหาของคัมภีร์ มีปาฐะคาถาที่ท่านแต่งขึ้นเองบ้าง ที่อ้างอิงมาจากพระไตรปิฎกบ้าง จากคัมภีร์อรธกถา บ้าง ซึ่งทั้งหมดมุ่งแสดงพุทธคุณให้ปรากฏ

วิธีการนำเสนอเนื้อหาด้านโครงสร้างเรื่อง คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ไม่มีบทปณาม คาถาและนิคมคาถา โครงสร้างเช่นนี้เป็นลักษณะของวรรณคดีบาลีที่แต่งในอยุธยา ในด้าน การเสนอเนื้อหา คัมภีร์นี้มีวิธีการเสนอเนื้อหาแบบ “อนุปริวัตต์” คำนี้ปรากฏเป็นส่วนของ ชื่อคัมภีร์ด้วย คำว่าปริวัตต แปลตามรูปศัพท์ว่า พลิก (กลับ), หมุนรอบ, เป็นไป, เป็นไป รอบ, เปลี่ยน อนุปริวัตต แปลตามรูปศัพท์ว่า หมุนตาม เป็นไปตาม เปลี่ยนตาม คำว่า ปริวัตต นี้ใช้ประกอบเป็นชื่อตอนในคัมภีร์สาระพุทธประวัติ เช่น ตุสสิตปริวัตต อภิสมโพธิ ปริวัตต คำว่า ปริวัตต ในชื่อตอนเหล่านั้นมีความหมายถึงเรื่องที่เป็นไป เรื่องราว เรื่อง เหตุการณ์ เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาเห็นได้ว่าผู้แต่งคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ ได้ทำการ “อนุ ปริวัตต” “พุทธ” สาระพุทธประวัติ ด้วยวิธีการอนุปริวัตต์ ๔ แบบ คือ ๑) ผู้แต่งดำเนินรอย ตามสาระพุทธประวัติที่มีมาเดิม คำว่า “เดิม” ในที่นี้หมายถึง สาระพุทธประวัติที่กล่าวถึง ในคัมภีร์สัมภารวิบาก คัมภีร์สัมปิณฑิตมทานิทาน และอาจรวมคัมภีร์ปฐมสมโพธิด้วยโครง เรื่องเนื้อหาและการดำเนินเรื่อง เนื้อหาตั้งแต่สมัยพระโพธิสัตว์ในสำนักพระพุทธเจ้าที่ปิงกร เป็นลำดับมา มีสาระหลักตรงกันกับสาระในคัมภีร์เหล่านั้น ๒) ผู้แต่งคิดตามสาระพุทธ ประวัติในคัมภีร์ที่เป็นรากฐาน คือคัมภีร์พระไตรปิฎกคัดข้อความจากคัมภีร์นั้นมาแทรกเพิ่ม ในคำอธิบาย ฉะนั้นนอกจากคำพรรณนาแบบเล่าเรื่องแล้วมันยกข้อความ โดยเฉพาะจาก พระไตรปิฎกมาเสนอไว้ด้วย ทำให้สาระพุทธประวัติในคัมภีร์พุทธานุปริวัตต์มีน้ำหนักความ น่าเชื่อถือยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม ผู้แต่งมักไม่อ้างอิงที่มาของข้อความที่ยกมาเพิ่มเติม ๓) ผู้แต่ง

ตามเพิ่มเนื้อเรื่องให้มีสาระชัดเจนขึ้น เป็นการอธิบายเนื้อหาตอนนั้นๆ ให้ละเอียดลึกซึ้งขึ้น ตัวอย่างเช่น ตอนคัมภีร์นิคมขุนปริวัตต์ เรื่องพระโพธิสัตว์ก่ำลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธรามารดา ผู้แต่งเพิ่มคำอธิบายเรื่องนิยาม ๕ คือ เรื่องกฎธรรมชาติ ๕ อย่าง ได้แก่ อุดุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับบุญกรรม ดินน้ำอากาศ ฤดูกาล สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ พีชนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์ จิตตนิยามกฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต กรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการกระทำและผลของการกระทำ ธรรมนิยาม-กฎธรรมชาติ เกี่ยวกับลักษณะธรรมดาของธรรมชาติทั้งหลาย และความสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลแก่กัน และกันในธรรมชาติ ผู้แต่งได้วิเคราะห์กฎธรรมชาติ ๕ อย่างนี้กับธรรมชาติของการปฏิสนธิ ในพระครรภ์พระพุทธรามารดาของพระโพธิสัตว์ เช่น ในส่วนจิตตนิยามก็บรรยายลักษณะจิตอาการของจิต วิถีจิตของพระโพธิสัตว์ในขณะที่ก่ำลงสู่พระครรภ์พระพุทธรามารดา คำอธิบายนี้เป็นไปตามแนวพระอภิธรรม เนื้อเรื่องในส่วนการแสดงธรรมของพระพุทธรเจ้าแก่บุคคลต่างๆ ผู้แต่งคอยตามเพิ่มเนื้อเรื่องอดีตชาติของบุคคลเหล่านั้น เพื่อชี้ให้เห็นถึงผลกรรมที่ส่งผลให้บุคคลเหล่านั้นได้ฟังธรรมโดยตรงจากพระพุทธองค์และได้บรรลุธรรมระดับต่างๆ สาระที่เพิ่มเข้ามานี้ผู้แต่งนำมาจากคัมภีร์อรรถกถาอปทาน อรรถกถาเถรคาถา อรรถกถาเถรีคาถา อรรถกถาธรรมบท เป็นต้น ๔) ผู้แต่งตามปรับเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอ การเปลี่ยนที่สำคัญ คือการกำหนดตอนที่คลุมสาระหลายเรื่องไว้ในตอนเดียวกัน และยุติเรื่องไว้ที่คำพยากรณ์ของพระพุทธรเจ้าในเรื่องพระอริยมตไตรยผู้จะเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต ข้อควรสังเกต คือ การกำหนดขอบเขตของเรื่องจากเรื่องของพระโพธิสัตว์ที่เริ่มต้นได้รับคำพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธรเจ้าที่ปังกร สังสมบารมีเป็นลำดับ จนโคตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้า เสด็จออกเผยแผ่ธรรมจนกระทั่งได้พบพระโพธิสัตว์ที่จะเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต และได้ช่วยกล่าวคำพยากรณ์แก่พระโพธิสัตว์นั้น ก็อาจจะเป็นลักษณะ “พุทธานุปริวัตต์” ของคัมภีร์ คือ การแสดงการสืบต่อ การหมุน ตามกระแสแห่งความเป็นพุทธะด้วย

๓. เพื่อวิเคราะห์คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์ในด้านเนื้อหา ลักษณะภาษา การประพันธ์ และคุณค่าทางสังคม ท่านผู้รจนาคำนี้เนื้อความจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาของท่านพระพุทธรทัตตะ ท่านพระพุทธรโฆสอาจารย์เป็นต้น รวมถึงวรรณคดีบาลี เพราะคัมภีร์นี้เรียบเรียงภายหลังคัมภีร์ของท่านเหล่านั้น แล้วรจนาทันทีแบบนิทาน (ความเป็นมา) และแบบสังฆวัฒนธรรม (คำอธิบายตามหลักภาษา) ผู้รจนาดำเนินเรื่องอย่างละเอียด เก็บเนื้อหาสาระไว้อย่างบริบูรณ์ ชัดเจนด้วยพยัญชนะ และบท กังวาลเสนาะด้วยเสียงอ่านและขับขาน สละสลวยด้วยความสั้นยาวแห่งวากยะ แพรพรรณาวด้วยการกะ ชุกซ่อนอุปจารและนัย ทำให้เป็นอาหารแห่งภูมิปัญญาของวิญญูชน ผู้เป็นธัมมกามะ ลำดับความตั้งแต่มูล

ปณิธาน จนถึงปัจจุฉิมภพ ทรงพยากรณ์พระเมตตโดยพุทธเจ้าในอนาคต จึงเริ่มด้วยพระโพธิสัตว์ ได้รับพุทธพยากรณ์ จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์ มีพระที่ปึงกรพุทธเจ้าเป็นต้น พระกัสสปพุทธเจ้าเป็นปรีโยสาน เพื่ออนุเคราะห์เหล่าสุณันตบุคคล ผู้เป็นวิญญูชน

๕. บทสรุป

วิธีการนำเสนอคัมภีร์พุทธทานุประวัติ ผู้รจนารวบรวม ข้อมูลจากพระไตรปิฎก และอรรถกถา แล้วเรียบเรียงเป็นคั่นถะติดต่อกันไป ผู้วิจัยศึกษาโดยละเอียด จะขอเสนอโดยสรุปเพียง ๔ ประเด็น คือ ๑) เมื่อขึ้นปริวรรตใหม่ ท่านผู้รจนาจะแสดงบทสวดของคุณของพระจอมมุนีพร้อมคำอธิบาย ๒) เมื่อขึ้นปริวรรตใหม่บางครั้งท่านผู้รจนาก็มิได้แสดงบทสวดของคุณของพระจอมมุนีพร้อมคำอธิบาย ๓) ดำเนินเรื่องที่ต้องประสงค์ต่อจากบทสวดของคุณของพระจอมมุนีพร้อมคำอธิบาย ๔) ท่านผู้รจนานำเนื้อความในพระบาลี และอรรถกถา เฉพาะส่วนมาเรียงต่อกัน พุทธทานุประวัติเป็นบทประพันธ์ประเภทวิมสสะ โดยเน้นร้อยแก้วเป็นหลัก ในที่บางแห่งก็มีคถาที่ท่านผู้แต่งอ้างเป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎกบ้าง คัมภีร์อรรถกถาอื่นบ้าง หรือเป็นคถาประพันธ์ของท่านผู้แต่งเองบ้าง

การวิเคราะห์คุณค่าของคัมภีร์พุทธทานุประวัติ ผู้วิจัยขอเสนอไว้ ๖ ด้านคือ ๑) ด้านวรรณคดี คัมภีร์พุทธทานุประวัตินี้เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการและอถถาลังการปราศจากโทษของบท โทษของพากย์ และโทษในอรรถของพากย์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ โดยเหตุที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงสัททาลังการและอถถาลังการไว้แล้ว จึงจะขอกล่าวถึงโทษของบทเป็นต้นไว้โดยย่อ กล่าวคือ พระคันธสाराภิงค์จำแนกโทษของบทเป็นต้นตามคัมภีร์สุโพธาลังการไว้ในสุโพธาลังการมัญชรี ๒) ด้านภาษา คัมภีร์พุทธทานุประวัตินี้ท่านผู้รจนา เรียบเรียงด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นต้นตติภาษา อันน่ารื่นรมย์ การที่บุคคลกำลังเขียนภาษาบาลี การกล่าวภาษาบาลี การสาธยายท่องจำบทบาลี หรือมนสิการบทบาลีมีทวัตติงสาการเป็นต้น เท่ากับเขาผู้นั้นกำลังเขียนภาษาของพรหมเป็นต้น อันเป็นสภวานิรุตติภาษา ซึ่งทำให้เข้าถึงปรมัตถธรรม สภาวธรรม กล่าวคือชั้นธ อายตนะ ธาตุ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ ที่สามารถส่งต่อให้โยคีบุคคลสามารถตรัสรู้ริยสัจจะ ๓) ด้านประวัติศาสตร์ คัมภีร์พุทธทานุประวัตินี้ เป็นเหมือนจดหมายเหตุ แสดงการรวบรวมเรื่องราวยุคสมัยหนึ่งไว้ โดยลำดับ ๔) ด้านประเทืองปัญญา คัมภีร์พุทธทานุประวัตินี้ ให้คุณค่าด้านประเทืองปัญญาที่พบชั้นเจนคือ การแสดงธรรมด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นประเพณีที่พระคันธจนาจารย์สืบทอดกันมา การแสดงคติธรรม การแสดงความหมายตามรูปวิเคราะห์ การแสดงข้อวิสัย การแสดงยานพาหนะในการออกมหาภิเนษกรรมณ์ และการแสดงลำดับการละกิเลส ๕) ด้านปรมัตถธรรม คัมภีร์พุทธทานุประวัตินี้ ท่านผู้รจนาได้

ยกปฏิจจสมุปบาทสุดต้นตอเทศนาขึ้นกล่าวไว้ตามนัยแห่งวิปัสสีสูตร กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ยก
ชาติขรามรณะขึ้นเป็นมูลเหตุแห่งพิจารณาสาวหาเหตุ จนเห็นแจ่มแจ้งตรัสรู้อนุตตรสัมมา
สัมโพธิญาณ ๖) ด้านสังัจจธรรม คัมภีร์พุทธานุปริวัตต์นี้ ท่านผู้รจนาน่าได้ขยายความอริยสัง ๔
โดยพยัญชนะ โดยเหตุผล โดยอรรถ โดยการจำแนก โดยโวหาร และโดยปรมัตถธรรม

บรรณานุกรม

- กรรมการหอสมุดวชิรญาณ. **บาญชีคัมภีร์พระบาลี แล ภาษาสันสกฤต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรณธนากร. ๒๔๖๔.
- กรรมการศาสนา. **ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก (ปิฎกัตเตาตะไม)**. รั้งกึ่ง : โรงพิมพ์หงสาวดี. ๑๙๕๙.
- ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ปริจเฉทที่ ๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ. ๒๕๔๒.
- คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. **อภิธัมมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.
- ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (ฉบับบาลีขอม). **คัมภีร์สุจิตตาลังการ**. สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔-๕ ในคราวทำสังคายนาพระไตรปิฎกและรวบรวมคัมภีร์ทางพระศาสนา ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๓๖.
- ชรินทร์ จุลประดิษฐ์. **การแต่งบาลี ๑-๒**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๕.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๘.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง. ๒๕๔๘.
- พระคันธสารากวีวงศ์ (แปลและอธิบาย). **สุโพธาลังการมัญชรี**. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๔๖.
- พระมหาอดิศร ธีรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาลี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๔๓.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔. กรุงเทพมหานคร :

บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด. ๒๕๕๖.

วรรณสิทธิ์ ไทยะเสวี. คู่มือการศึกษาอิทธิพลสังคม ประจําปีที่ ๕ วิถีชีวิตสังคม

วิทยา. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิแนบมานิรานนท์. ๒๕๕๖.

วิโรจน์ คุ้มครอง. “คัมภีร์สุดตําคหะ : การบริวาร การแปล และการวิเคราะห์” วารสาร

บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์. ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๙).

ส.บุญ อารักษ์. พจนานุกรมพระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อภิธรรม

โชติกะวิทยาลัย. ๒๕๔๕.

สมิทธิพล เนตรนิมิต, ผศ.ดร.. บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท. กรุงเทพมหานคร : บริษัท

เอมีเอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด. ๒๕๕๖.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์ วจิวภาค ภาคที่ ๒

นาม และอักษรรูป หลักสูตรเปรียญธรรมตรี. พิมพ์ครั้งที่ ๓๖. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๑.

